

*В. Гаркуша,
аспірант
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник доцент О.С. Захарова)*

Реформування судоустрою: окремі історичні аспекти і паралелі

Ключові слова: *судоустрій, реформування судової системи, судова влада.*

У лютому 2002 р. Верховна Рада України прийняла довгоочікуваний Закон “Про судоустрій України”. Вважається, що цим Законом вирішено низку питань щодо організації судової влади, забезпечення діяльності судів, здійснення суддівського самоврядування, як однієї з найважливіших гарантій забезпечення незалежності судів і суддів. Проте не все так добре в нашій судовій системі. Так звана “мала судова реформа” стала на невизначений час компромісом у вирішенні довготривалої дискусії між прибічниками діаметрально протилежних концепцій реформування судової спадщини тоталітарної системи. Але життя доводить необхідність удосконалення низки правових норм щодо діяльності судової влади та здійснення правосуддя [2, 9].

Гострота проблем у сфері судової системи очевидна всім. Реформування судової системи сьогодні — одне із пріоритетних суспільних завдань, не розв’язавши яке суспільство не зможе просуватися шляхом демократії. Проте до цього часу немає єдиної державної концепції реформування судової системи в Україні, яка б визначала мету, завдання, строки реформування судоустрою держави та необхідні матеріальні ресурси для цього. В цьому контексті спробуємо дослідити окремі історичні аспекти реформування судоустрою Російської імперії

(в межах території сучасної України), що відбулося в 1864–1889 р.

Чим же не влаштувала сучасників та професійних юристів судова система середини XIX століття? Судова система в Україні на початку XIX століття не була одноманітною. Судову систему пронизував бюрократизм, у судах існували тяганина і хабарництво. У Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській (тепер Дніпропетровська обл.) і Таврійській губерніях судову систему привели відповідно до судової системи корінних губерній Центральної Росії. Суди першої інстанції були станові суди: у повітах — земські суди для дворян і селян; у містах — магістрати та ратуші для купців і міщан. Другою інстанцією для них вважалися губернські суди (палата кримінального і палата цивільного суду). Окрім того, в Одесі створили ще комерційний суд, а у губерніях — совісні суди для розгляду справ про злочини божевільних і неповнолітніх та надвірні суди, які розглядали кримінальні та цивільні справи осіб, станом належність яких нелегко було визначити (різночинці), а також чиновників і військовослужбовців, котрі тимчасово перебували там у справах служби.

У правобережних (Київській, Волинській і Подільській) губерніях структура судової системи була іншою. Судову систему тут очолював головний суд, який

став апеляційною інстанцією для судів повітових, підкоморських, магістратів і ратуш. Повітовий суд вважався становим судом для дворян і селян, магістрати і ратуші — становими судами у містах. Підкоморський суд — це становий суд першої інстанції у межових справах. Совісні суди у цих губерніях не існували.

Головний суд складався з двох департаментів — цивільних і кримінальних справ. Компетенція суду була однотипна з компетенцією палат кримінального і цивільного суду інших губерній. Окрім цього, у зв'язку з відсутністю у цих губерніях совісних судів, головним судам були підсудні також справи про малолітніх і божевільних злочинців. Після розгляду в головному суді ці справи поступали в обов'язковому порядку в 5-й департамент Сенату. До підсудності головного суду належали також справи, які становили компетенцію надвірних судів до їх ліквідації у Волинській і Подільській губерніях 1802 р. На вирокі та рішення головного суду апеляція і скарги подавалися до Сенату.

Виконання судових вироків відповідно до Литовського статуту проводили у повітах повітові, а в містах — міські суди. У 1812 р. був уведений єдиний у всій Російській імперії порядок виконання судових вироків: воно передавалося у містах — міській поліції, повітах — нижнім земським судам.

Судова система у Лівобережній Україні за місцевими особливостями була подібна до системи Правобережної України. Головною судовою інстанцією вважався генеральний суд, що мав таке ж значення, як палати кримінального та цивільного суду в Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях і головний суд у губерніях Правобережної України. Особливістю генерального суду було те, що старшому з генеральних суддів доручалось у випадку відсутності губернатора і віце-губернатора тимчасове управління губернією. Генеральний суд складався з двох департаментів, кожен з яких укомплектовувався генеральним суддею та двома радниками, призначеними урядом, і

п'ятьма засідателями, котрі обиралися від дворянства щотри роки. Повітовий і підкоморський суди будь-яких відмінностей порівняно з судами у Київській, Волинській і Подільській губерніях не мали.

Діяльність усіх судів у губерніях була підконтрольною губернаторам. Кримінальні справи в обов'язковому порядку подавалися губернаторам для ознайомлення. У випадку розбіжності між думкою губернатора і вироком суду справа передавалася до Сенату. Останній, як правило, підтримував думку губернатора, позбавляючи сили вирок кримінальної палати, головного або генерального суду [1, 27].

Судова реформа, про яку йдеться в цій статті, проведена на підставі Судових статутів, прийнятих у 1864 р. Автори реформи закріпили в нормативних актах демократичні принципи: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність. Засновувалася адвокатура, була проведена реорганізація прокуратури. Одночасно реформа зберегла залишки феодально-станового судочинства (станові суди — церковні, військові, волосні, окремий порядок розгляду справ про службові злочини) [1, 35].

Перегляд судової системи почався в атмосфері ганебної поразки у Кримській (Східній) війні (1853–1856 рр.), що стимулювала й інші Великі реформи. Ініціювали його юристи-професіонали, кількість яких зростала з року в рік. Отримавши освіту на юридичних факультетах російських університетів, вони поступово витісняли суддів-непрофесіоналів із займаних посад. Відрізнялися вони також від попередників і соціальним походженням, і типом кар'єри, належали до дворян середньої руки, які не вважали військову службу довершеним заняттям та почали культивувати у своєму середовищі служіння праву як вище моральне покликання. Молоді юристи виявили небачену раніше прихильність до закону, яка базувалась на філософії права, знаннях юриспруденції та правовій практиці, й привнесли в російську юстицію ідею професійної честі [3, 54].

Принципи, на яких засновувався новий суд, докорінно відрізнялися від дореформених. Тож внаслідок судової реформи засновувався незалежний суд в межах самодержавної системи влади. Статутом цивільного судочинства змінювався авторитарний контроль за судовою процедурою, інакше кажучи, влада над юстицією з рук монарха передавалася фахівцям. Проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, незважаючи на станове походження, запроваджувалася змагальність сторін, гласність та публічність судового процесу. Запорукою незалежності суду від виконавчої влади ставала незмінність суддів на посаді. Професіонали-судді обіймали посаду пожиттєво, що було вагомим захисним механізмом, бо гарантувало їм збереження посади при винесенні рішень, які не збігалися з думкою адміністративної влади.

Поліція, що раніше підпорядковувалася губернаторам і генерал-губернаторам, усувалася від слідства. Тепер воно покладалося на особливих слідчих, які перебували у віданні суду і діяли під наглядом губернських прокурорів. Для виконання судових рішень вводилася інституція судових виконавчих приставів.

Наступним важливим компонентом судової реформи було запровадження інституції присяжних засідателів, внаслідок якої громадськості дозволено було брати участь у прийнятті судових рішень, що означало також і виховання її у повазі до законів та правосуддя. Виносячи свій вердикт про винність чи невинність підсудного, присяжні засідателі враховували, перш за все, людський фактор. На відміну від призначуваних урядом судових чиновників, присяжні засідателі призначалися самоврядними органами — земськими і міськими управами. Це був корпус із 36 присяжних засідателів, куди входили представники усіх станів. У кожному конкретному судовому засіданні брало участь 12 присяжних засідателів. Участь громадськості в засіданнях сприяла піднесенню авторитету суду серед населення, незважаючи на те, що противники його запровадження образливо називали таке представництво “судом вулиці” [3, 61].

Вводився також судовий захист підсудних через присяжних повірених (адвокатів). Ними ставали російськороддані юристи у віці від 25 років, які не мали судимості та не перебували на державній і виборній оплачуваній службі. Ця категорія юристів, на відміну від інших чиновників, змогла об'єднатися як професійна група і добитися найбільшої автономії у своїй діяльності. Відмінялася також теорія формальних доказів та канцелярська таємниця, вводився обвинувальний процес [4].

Внаслідок використання європейської судової практики система судів, яку вводили судові статuti від 20 листопада 1864 р., виглядала таким чином. Суди поділялися на дві категорії — з обраними та призначуваними суддями. Найнижчий суд очолювали мировий та почесний судді, яких обирало населення на три роки під час виборів органів земського і міського самоврядування. Чинність мирового судді поширювалася на округ, який складався із кількох дільниць у повіті або місті, а до його компетенції належали кримінальні та цивільні порушення, грошовий еквівалент яких становив розмір штрафу від 300 до 500 руб. Дільничні та почесні мирові судді повіту збиралися на сесії, які отримали назву з'їздів мирових суддів і на яких розглядалися апеляції на рішення мирових суддів.

Наступну ланку представляв окружний суд у складі призначуваних урядом голови, його товариша і членів суду, який обслуговував декілька повітів однієї губернії. Судова палата була третьою інстанцією, яка замикала місцевий суд. Вона була апеляційним органом для окружного суду та першою інстанцією у розгляді таких важливих справ, як порушення правил видання або злочини, що їх вчинили чиновники при виконанні службових обов'язків.

Першою судовою палатою, заснованою в українських губерніях на основі судових статутів 1864 р., була Харківська (листопад 1867 р.), діяльність якої поширювалася на однойменну, Курську, Орловську і Воронізьку губернії. 30 червня 1868 р. було засновано Одеську судову палату, яка обслу-

говувала Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Подільську губернії та Бессарабську область. Як бачимо, судова сітка не збігалася з адміністративною, і розмежування адміністративно-територіального та судово-територіального поділу також було однією з гарантій незалежності судової влади від виконавчої.

У правобережних українських губерніях, як і загалом в західних, судова реформа мала суттєві відмінності від інших губерній. Там мирові суди запроваджувалися окремо від загальних. Тож мирові судді в Правобережній Україні запроваджувалися з 1872 р., а судові палати — на другому етапі реформи, яка збіглася з судовою контрреформою. На перехідному етапі створювалися об'єднані палати кримінального і цивільного суду. Так, Київська з'єднана палата кримінального та цивільного суду діяла впродовж 1871–1880 рр. і з'ясувала невіршені справи ліквідованих повітових судів та судових палат, а також займалася встановленням конкурсного управління у справах неспроможних боржників.

Київська судова палата, що відкривалася на основі судових статутів 1864 р. у складі однойменної, Волинської, Чернігівської та Могильовської губерній, засновувалась, найпізніше, — 29 червня 1880 р. Її головою був призначений дійсний статський радник І.І. Мечников, який раніше очолював Пензенський окружний суд та служив прокурором Харківської судової палати [6, 5].

На відміну від суду присяжних особлива присутність судової палати являла собою єдину колегію коронних судів і народних представників, причому права всіх членів були рівні й у процесі судового слідства, і при винесенні вироку. Але ця формальна рівність не призводила до підвищення їхньої ролі в порівнянні з присяжними засідателями.

Попри всю незаперечну значимість судової реформи, її не варто ідеалізувати. Вона мала кілька слабких місць, серед яких найперше варто зазначити те, що вона поширювалася далеко не на всю імперію, а лише на ті її губернії, де вводилися органи

місцевого самоврядування — земства та міські думи, оскільки саме вони обирали мирових суддів та присяжних повірених. У губерніях, які не позбулися ознак тих держав, до складу яких вони раніше входили, або власних національних, судова реформа запроваджувалася поетапно зі значним відставанням від центру. До таких належали і губернії Правобережної України, де реформа почала поширюватися зі значним запізненням та з відмовою від виборного принципу, який було замінено урядовим призначенням на ті посади, які в інших губерніях обиралися населенням.

Компетенції та можливості судів як першої інстанції не раз змінювалися в бік обмежень. Судовим палатам 1866 р. були передані з окружних судів справи про злочини та про порушення правил друку. 1872 р. справи про державні злочини були виведені з компетенції палат, і для їхнього розгляду засновувалося Особливе присутствіє сенату для розгляду справ про державні злочини та протизаконні організації. 1878 р. ця категорія справ знову була повернута для розгляду судовими палатами. Крім того, вони почали розглядати справи, які раніше входили до компетенції окружних судів: про спротив розпорядженням уряду та явне непідкорення владі, про образу і неповагу до державних установ і чиновників при виконанні ними службових обов'язків. У 1878 і 1879 рр. ці справи тимчасово передавалися на розгляд військових судів [6, 5–6].

Велике значення для незалежності суду і зміцнення принципу законності в карному і цивільному процесах дореволюційної Росії мало створення адвокатури і реорганізація прокуратури. Адвокатура, створена судовою реформою, відразу заявила про себе рішуче і сміло.

Вадою судової влади було те, що вона не виробила юридичної процедури притягнення до відповідальності чиновників за порушення прав приватних осіб. Їхні судові справи й надалі перебували у віданні сенату, що продовжувало стару схему, згідно з якою будь-який бюрократ служив монархові, а не населенню. Ця негативна

властивість судової системи пояснюється тим, що за зразок для адміністративної юстиції в імперії було взято континентальну систему трибуналів, згідно з якою судові функції виконувалися всередині самої адміністрації, а не англосаксонську систему, яка підсудні адміністрації передавала незалежним судам.

Неодноразові спроби підпорядкувати державну владу правовим нормам зустрічали спротив і Олександра III, і Миколи II. Внаслідок цього судовій владі до кінця існування Російської імперії не вдалося отримати повну незалежність від адміністративної влади, а тому вони постійно поміж собою конфліктували [6, 5–6].

Судова реформа мала прогресивне значення, тому що нова судова система замінила собою вкрай роздрібнену систему судів (суди по станах, по роду справ, із безліччю інстанцій, де справи велися на основі інквізиційного процесу, при закритих дверях, слідчі функції здійснювала поліція і т.п.). Проте значення судової реформи 1864 р. применшувалося дією положень судових статутів: вилученням деяких категорій справ із компетенції суду присяжних (у т.ч. про державні злочини), зберіганням системи заохочень судів місцевими адміністраціями, що подавали їх до чергових чинів і орденів і т.д.

З 70-х років у період реакції почався відступ від проголошених принципів. Судова реформа була піддана корінному перегляду раніше інших реформ 60-х років. У 1866 р. з відання суду присяжних були вилучені справи про пресу; законом 19 травня 1871 р. були затверджені Правила про порядок дії членів корпусу жандармів по дослідженню злочинів, що передали дізнання по справах про державні злочини у ведення жандармерії. 7 червня 1872 р. була прийнята нова редакція розділу про судочинство по державних злочинах “Статуту карного судочинства”, що закріпила створення Особливої присутності Сенату (за участю станових представників) для розгляду цієї категорії справ законом від 9 травня 1878 р. “Про тимчасову зміну під-

судності і порядку провадження у справах по деяких злочинах”. Було різко скорочене коло справ, що розглядалися судом присяжних; законами від 9 серпня 1878 р. і 8 квітня 1879 р. розгляд справ про державні злочини й особливо небезпечні злочини проти порядку управління було передано військовим судам. Прийняте 14 серпня 1881 р. “Положення про міри охорони державного порядку і суспільного спокою” ще більш розширило компетенцію військових судів і звузило коло процесуальних гарантій у загальних судових установах. Завершенням судової “контрреформи” постала судово-адміністративна реформа 1889 р. [5, 213].

Підсумовуючи розгляд окремих аспектів реформування судоустрію у 60-70 роки XIX століття у Російській імперії, слід зазначити, що незважаючи на значну відмінність умов існування суспільства і організації державної влади у XIX та на початку XX століття, реформування судоустрію держави, як умова демократизації держави і розвитку суспільства — це об’єктивний історичний процес, який може бути реалізований лише в межах значного часового виміру. Видається, що уроки вищенаведеного реформування судоустрію дають підстави зробити й інші висновки, зокрема, є доцільним введення пілотних проектів реформування судоустрію в Україні (обмежених декількома областями) з метою економії матеріальних ресурсів держави та унеможливлення дискредитації ідеї реформування судоустрію серед громадян України. Іншою складовою стратегічного курсу реформування судоустрію України видається комплексний підхід до реформування нормативного регулювання не лише судової влади, але й одночасного докорінного реформування інститутів прокуратури, адвокатури, виконавчого провадження тощо. Саме комплексний підхід до нормативного визначення місця і ролі адвоката, слідчого, судді й інших учасників судочинства, був запорукою успіху судової реформи Російської імперії кінця XIX століття.

Список літератури:

1. *Виленский Б.В.* Подготовка судебной реформы 20 ноября 1864 года в России. — Саратов, 1963.
2. *Ківалов С.* Судова реформа. Крок за кроком // Урядовий кур'єр. — 23 січня 2003 р.
3. *Кульчицький В.* Історія держави і права України. — К., 1996.
4. *Малярєнко В.* Актуальні проблеми становлення судової влади в Україні // Право України — 1996. — № 1.
5. Российское законодательство X-XX вв. В 9 т., т. 8: Судебная реформа. — М.: Юрид. лит., 1991.
6. *Шандра В.* На службі праву: минуле як майбутнє судової реформи // День. — 2007. — № 28. — 16 лютого.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена розгляду окремих аспектів реформування судової системи Російської імперії в кінці XIX століття. Представлено авторське бачення паралелей реформування судової системи в розглянутий історичний період та в сучасній Україні.

SUMMARY

The article is devoted to the examination of the aspects reform the judicial system of Russian empire at the end of XIX century. The author offer his vision of the reform of the judicial system in a certain historical period as well as in modern Ukraine.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 03.09.07